

TÜRKLERDE ANADİLDE İBADET MESELESİ -BAŞLANGIÇTAN CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR-

Doç. Dr. Hidayet AYDAR*

ÖZET

Bu makalede, Türklerde tarih boyunca anadilde ibadet konusunda meydana gelen gelişmeler işlenmektedir. Bu maksatla, Türklerin ilk dönemlerden itibaren seçtikleri dinler, bu dinlere mahsus ibadetleri ifa etmek için yaptıkları faaliyetler, bu konuda ortaya koydukları gayretler araştırılmaktadır. Bu arada, İslamiyet'i seçmelerinden sonraki ilk dönemlerde yazılmış bazı önemli Türkçe eserler ve ilk Türkçe Kur'an tercümelerine de temas edilmektedir. Makalede ağırlıklı olarak, İslâmî dönemden sonra bilhassa namazın anadilde kılınması konusunda meydana gelen gelişmeler ele alınmaktadır. Bu yöndeki gelişmeler daha çok Osmanlı Devletinin son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda yaşanmıştır. Cumhuriyet dönemindeki gelişmelerin müstakil bir makalede ele alması düşünüldüğünden, burada sadece Osmanlı'nın son döneminde vuku bulan gelişmeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Makalede yeri geldikçe Türklerin Müslüman olduktan sonra intisap ettikleri Hanefî mezhebinin konuyla ilgili görüşü de verilmektedir. Bu makaleyle, tarih boyunca Türklerin anadilde ibadet konusunda ne tür bir yaklaşım sergiledikleri hakkında tarihî bilgi verilerek, özellikle Cumhuriyetin hemen öncesinden başlayıp günümüze kadar süregelen anadilde ibadet tartışmalarının tarihî arka planı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, anadilde ibadet, Osmanlı dönemi.

ABSTRACT

THE MATTER OF THE MUSLIM PRAYER IN THE NATIVE LANGUAGE IN TURKS - FROM BEGINNING TO TURKISH REPUBLIC PERIOD-

In this article, it is focused on developments that occur about divine service in the native language in Turks throughout the history. For this purpose, it is researched the religions selected by Turks since the early period of Turkish History, the activities for performing their worships and the efforts to perform them. By the way, it is mentioned on Turkish Quran translations and important works written after Turks had been Muslims. In the article, it was researched the developments that occurred on Muslim prayer in the native language. I focused on the last Period of Ottoman Empire and the first years of the New Turkish Republic because the argumentations about praying in native language have been increased in those periods. The developments in the Turkish Republic will be analyzed in another article. As Turks generally accepted Hanafi sect, I had also given some information about the opinions of Hanafi sect about this subject.

Key Words: Turks, native language, Muslim prayer, Ottoman period.

---

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi. hidayet@istanbul.edu.tr

1- GİRİŞ

İbadet, insan hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Her dinin kendine özgü ibadetleri vardır.¹ Bunların bir kısmı bazı dua ve ibareleri okumayı (kıraat) gerekli kılan ibadetlerdir. Söz gelişi, İslamiyet'teki namaz ibadeti, kıraate dayanan bir ibadettir. Bunu ifa ederken bazı özel pasajların okunması, sözlerin ve lafızların söylenmesi gerekir. Dua da söze dayanan bir ibadettir. Duaların bir kısmı toplu halde ve sesli bir şekilde yapılırken, diğer bir kısmı kişinin içinden geçirmesiyle olur. Her iki halde de dua için birtakım sözler gereklidir. Daha başka bir takım dini ritüel ve ibadetler vardır ki, onların da çoğunda telaffuza ihtiyaç vardır. Sözüünü ettiğimiz bu ibadetlerin dili konusunda din mensuplarının farklı yaklaşımları olmuştur. Bazıları, herkesin ibadetini kendi anadiliyle yapmasını mümkün görmüşlerdir. İslam dinine mensup alimlerin çoğunluğu ise ibadet dili olarak Arapça'yı zaruri görmüşlerdir.² İbadet için herhangi bir dil zorunlu kılınınca, o dili bilmeyenler için bazı sıkıntıların ortaya çıkacağı muhakkaktır. Aşağıda tarihin muhtelif dönemlerinde farklı dnlere intisap eden Türklerin ibadette-

¹ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, 5. baskı, İstanbul, 1982, 110; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi yay., Ankara 1998, 179.

² Bk. Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Mudavvanatu'l-Kubrâ Rivâyetu'l-İmâm Sahnûn b. Saîd et-Tennûcî ani'l-İmâm Abdî'r-Rahmân b. Kâsım*, (Tahk. Hamdî ed-Dimurdâşî Muhammed), el-Mektebetu'l-Asriyye, I. Baskı, Beyrût 1419/1999, I/184; Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, Bâbu'l-Beyânî'l-Hâmis, no: 167-168, 48-49; yy; ts.; Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Tahkik Ebû Abdillâh M.H.İ. eş-Şâfiî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1421/2001, I/138; Alâuddîn Ebûbekir b. Mes'ûd el-Kâsânî el-Hanefî, *Kitâbu Bedâ'i's-Sanâi' fî Tertibi's-Şerâi'*, (Tahk. M.H.T. Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1420/2000, I/188; Burhanuddin Ebû'l-Hasan el-Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, (maa'l-Binâye), (Tahkik. E.S.Şabân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1420/1999, II/178-179; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Fahr er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, II. Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1417/1997, I/183; Muvaffikuddin Ebû Muhammed Abdullah Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Muğni l'İbn Kudâme*, (Tahk. A.A. et-Turkî – A. M. el-Halav), I. baskı, Hacer li't-Tab'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî' ve'l-İlân, el-Kâhire 1406/1986, II/158; Ebû Zekeriyâ Muhyuddin en-Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*, (Tahk. M. N. el-Mutî'), I. baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1422/2001, III/96; Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şer'i'a*, (Tahk. Hâlid Abdu'l-Fettâh Şibl), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1420/1999, II/45-48; Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. İ.F. el-Harşânî; Tahric: M.Ebû Suaylayk), I. baskı, Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1419/1998, I/365; Muhammed Reşîd Ridâ, *Tercemetu'l-Kur'âni vemâ fihâ mine'l-Mefâsid ve Munâfati'l-İslâm*, (Tefsîru'l-Menâr'dan alınmış ayrı basım), I. baskı, Matbaatu'l-Menâr bi Mısır, 1344/1926, 22-23; Muhammed Abdul'azîm ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. B.s.el-Lihâm), I. baskı, Dâru Kuteybe, 1418/1998., II/176-177; Muhammed Râvis Kal'acî, *Mevsûatu Fikhi İbn Teymiyye*, Dâru'n-Nefâis, I. Baskı, Beyrût 1419/1998, I/424.

rini hangi dillerde icra ettikleri, bilhassa İslamiyet'e girdikten sonra, Müslüman âlimlerin çoğunluğu tarafından ibadet dili olarak Arapçanın zaruri görülmesi karşısında nasıl bir tavır aldıkları incelenmektedir.

II- TÜRKLERDE ANADİLDE İBADET YÖNÜNDEKİ GELİŞMELER

1- İslamiyet'ten Önceki Dönem

Dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Türkler, kalabalık nüfusları ve muhtelif bölgelere yayılmış olmaları ile temayüz ettikleri gibi, kültürel açıdan da dikkat çekecek bir yapı sergilemişlerdir. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre Türkler, önceleri Sibirya kaynaklı olduğu belirtilen Şaman kültürüne mensup idiler.³ Bazı araştırmacıların din olarak değerlendirdikleri Şamanist dünya görüşüne göre, bütün alem iyi ve kötü ruhların etkisi altındadır. Genel olarak Türk kabilelerinde bu dinin vecibelerini öğretip yayan adamlara "kam" denilmektedir. Çok uzun süre Şamanizmin müntesibi olarak yaşayan Türklerin, bu dînî-kültürel anlayışın vecibelerini kendi dilleriyle ifa ettikleri verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.⁴

Daha sonra Türklerin Orta Asya'da yaygın olan farklı din ve inançlara intisap ettikleri görülmektedir.⁵ Şaman din anlayışı üzere yaşayan Gök-Türk devleti (552-745) Budizmi benimsemiş; onları yıkarak yerine 744-745 tarihlerinde Uygur devletini kuran Uygur Türkleri ise Manihaizm dinini kabul etmişlerdir.⁶ Çin'de meydana gelen ayaklanmalar üzerine, yardım talep eden Çin imparatoruna destek veren Uygur kağanı Böğü Han (759-779), 762 yılında Mani dinini seçerek, bu dinin âlimlerini ülkesine getirmiştir. Böylece Mani dininin Uygurlar arasında yayılmasını sağlamıştır. Kısa bir süre içerisinde birçok Uygur şehrinde Mani mabetleri inşa edilmiş ve Manihaizm, Uygurların resmi dini olmuştur.⁷

³ Sadettin Buluç, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979 XI/310-311, 320, 323.

⁴ Buluç, a.g.md., XI/310-311, 320, 323; Gündüz, a.g.e., 351.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Matbaai Ebuuzziya, İstanbul 1933, I/107-114.

⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Ankara 2000, 1-2

⁷ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, I/117-118; Bahaeddin Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, yıl 1948, VII (1-2): 17-24; 5-6; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara 1997, 14-56.

Uygurların Mani dininin temel kural ve kaynaklarını kendi dillerine çevirdiğine ve ibadetleri ana dillerinde yaptıklarına dair bilgiler verilmektedir.⁸ Bu sayede aralarında zengin bir dînî edebiyat gelişmiştir. Bu zengin dînî edebiyat arasında hece vezninde yazılmış ilâhiler de bulunmaktaydı.⁹ Ne var ki Uygurlar, daha sonra meydana gelen iç ve dış siyasi gelişmeler sonucu güçlerini kaybetmiş ve Kırgızların 840 tarihinde başkentleri olan Kara Balgasun'u ele geçirmeleriyle devletlerini yitirmişlerdir.¹⁰ XI. asırdan itibaren *Burkancılık* (Budizm) Uygur Türkleri arasında yayılınca, Mani dinini benimseyenler azınlıkta kalmıştır. Uygur Türkleri, yeni intisap ettikleri bu dinin de temel kaynaklarını kendi dillerine çevirmişlerdir. Mesela *Altun Yaruk* adlı eser, *Sıngku Seli Tutung* adında bir Uygur tarafından, X. asır başlarında Çince'den tercüme edilmiştir. Bazı metinlerin Toharca'dan ve daha sonra Tibetçe'den tercüme edildiği de bilinmektedir.¹¹ Uygurların, bir dönem Hıristiyanlık dininin Nesturi versiyonuna intisap ettikleri ve bu dinle ilgili Uygurca eserler yazdıkları da olmuştur.¹²

2 - Türklerin İslamiyet'e Girişi

Karahanlı Devleti, Ötüken'deki Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur. Vefatından sonra onun yerine geçen oğlu Oğulcak Kadir Han zamanında, yeğeni *Satuk Buğra Han* (v. 955 veya 959), Ebû Nasr isimli bir Sâmnânî şeyhzâde veya sûfi vâizler tavassutuyla Müslüman olmuş ve Abdülkerim adını almıştır. Ardından amcası Oğulcak Han'a karşı taht mücadelesine girişmiş ve galip gelerek iktidarı eline geçirmiştir. Sonra da muhtemelen 944-945'li yıllarda *İslamiyet*'i resmi din olarak ilan etmiş; Kaşgar'da İslam'ın hakimiyetini tamamıyla kurduktan sonra,

⁸ Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1962, 1-3.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", (IA), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, XII/II/246.

¹⁰ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay. Ankara 1986, 41-50; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2002, 131-134.

¹¹ Bk. Nuri Yüce, "Türkler, Türk Dilinin Tasnifi", (IA), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, XII/II/476; Kafesoğlu, a.g.md., XII/II/246.

¹² Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, I/119-120.

diğer Türk boyları arasında da yayılması için uğraş vermiştir.¹³ Bu sayede İslamiyet, Orta Asya'nın en kuvvetli milletlerinden biri olan Türkler arasında hızla yayılmıştır.

İslam Tarihçileri, İslamiyet'in hicri I. yüzyılım sonlarından itibaren bölgede yayılmaya başladığını kaydetmektedirler. Gerek İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/922), gerekse İbnü'l-Esîr (v. 630/1233) ve İbn Kesîr (v. 774/1372) gibi ünlü Müslüman tarihçiler, Emevîlerin Maveraünnehir bölgesi komutanı Kuteybe b. Müslim'in (öld. 97/715) Kaşgar ve diğer şehirleri ele geçirmesinden ve bölgede İslamiyet'in yaygınlaşması için yaptığı faaliyetlerinden uzun uzun bahsetmektedirler.¹⁴ Aynı konuya temas eden en-Nerşehî de (v. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde, Buhara halkının h. 85'li yıllarda komutan Kuteybe'nin eliyle İslam'a girdiklerini anlatmaktadır.¹⁵ en-Nerşehî'nin verdiği bilgiye göre, Kuteybe bölge halkından her birini, kendi evinde bir Müslüman Arabı barındırmaya mecbur etmiştir. Bu kişi, bir yandan ev halkına Müslümanlığı öğretirken, bir yandan da onların başında bir bekçi görevi yapmıştır. Kuteybe, ayrıca askerlerine bölge halkının kızlarıyla evlenmeyi ve kadınlarını yanlarına hizmetçi olarak almayı da emretmiştir.¹⁶ Bu sayede, VII. yüzyıl ortalarından itibaren Müslümanlarla temas eden Türkler arasında başlayan Müslümanlaşma hareketi, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Karahanlı Devletinin İslamiyet'i kabul etmesiyle hızla yayılarak, Türklerin büyük bir kısmının dini haline gelmiştir.

¹³ Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", (*İA*), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI/253; Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi I (Başlangıçtan 1878'e Kadar)*, Kitabevi, İstanbul 1997, 48-49; Yazıcı, a.g.e., 131; Merçil, a.g.e., 18-19.

¹⁴ Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-Umeni ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407/1987, III/682-687; IV/2-11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, (Çev. Y. Apaydın), Bahar Yay., İstanbul 1986, 13-25; İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Tahk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, el-Kâhire 1418/1998, XII/439-457. Ayrıca bk. Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Boğaziçi yay., İstanbul 1991, 244-272.

¹⁵ Ebûbekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşehî, *Târîhu Buhârâ*, (İlavelerle Arapçaya çeviren: Emin Abdulmecid Bedevî – Nasrullah Mubeşşir et-Tirâz), Dâru'l-Maârif, Mısır, 74; ayrıca bk. Arminius Vambery, *Târîhu Buhârâ Munzu Akdami'l-Usûr Hattâ'l-Asri'l-Hâdir*, (Çev. Ahmed Muhammed es-Sârâfî, Takdim: Yahyâ el-Haşâb), Câmîatu'l-Kâhire yay., el-Kâhire, 67.

¹⁶ en-Nerşehî, a.g.e., 74. Ayrıca bk. Muhammed Ahmed Muhammed, *Buhârâ fî Sadri'l-İslâm*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, el-Kâhire 1312/1992, 88-89, 97; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İ.Ü.Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1976, 13-20; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, İstanbul 1999, 176..

3 - Türklerin İslâmî Dönemde Ana Dilleriyle İbadet Etmesi Meselesi

Türkler daha önce girdikleri Manihaizm, Budizm gibi dinlerin daha iyi öğrenilmesi ve halk arasında yaygınlaşması için gayret gösterdikleri gibi,¹⁷ yeni girdikleri İslam Dini'nin yayılması için de büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu amaçla camiler inşa etmiş; eğitimin yaygınlaşması için medreseler kurmuşlardır. Ne var ki, daha önce intisap ettikleri dinlerin kutsal metinlerini kendi dillerine çeviren ve dîmî eğitimi kendi dillerinde yürüten Türkler, İslamiyet'e girdikten sonra, ana dillerinden ziyade, yeni girdikleri dinin orijinal dili olan Arapça ile eğitime ağırlık vermişlerdir. Bu maksatla, Samani Devletinden yardım talep etmişler; bu talep üzerine, bölgede görev yapan Tefsir, Hadis ve Fıkıh âlimlerinden bazıları Doğu Türkistan'a gelerek eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹⁸ Bu hummalı çalışmaların sonucu olarak Kaşgar, 840-1212 tarihleri arasında yalnız Karahanlıların değil, Türk – İslam aleminin mühim eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹⁹

Türklerin başlangıçta ibadetlerini hangi dil ile yaptıkları konusuna gelince, bunu gösteren bir belgeye veya kaynaklarımızın verdiği bir bilgiye rastlamadık. Daha önce intisap ettikleri dinlerin kutsal metinlerini kendi dillerine çeviren ve bu dinlerin gerekli kıldığı ibadetleri anadilleriyle yapan Türklerin, yeni girdikleri İslam dininin gerekli gördüğü ibadetleri de kendi dilleriyle ifa ettikleri söylenebilir. Esasen, bu dönemlerde İslam'a giren bazı toplulukların anadilleriyle ibadet ettiklerine dair bazı rivayetler bulunmaktadır.²⁰ Yukarıda da temas edildiği gibi hicri 90'lı yıllarda Çin sınırlarına yakın bölgeler olan Buhara ve civarını fetheden Kuteybe b. Müslim (v. 97/715), ahalinin namaz kılmaları için Buhara'da hicri 94/712 tarihinde bir cami yaptırmıştır. Buhara halkının, Arapça bilmedikleri için, namazlarını bu camide Arapça ile değil, kadim Farsça ile kıl-

¹⁷ Tekin, a.g.m., 5-6; Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerinde Bir İnceleme*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1961, 4.

¹⁸ Saray, a.g.e., 48.

¹⁹ Reşit Rahmeti Arat, "Kaşgar", (İA), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI/407-408; Erkin Alptekin, *Uygur Türkleri*, Boğaziçi Basım ve Yayımevi, İstanbul 1978, 110-111; İbrahim Muti, "Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslam Medreseleri", (Çev. Nurahmet Kurban), *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı, yıl 2002, sayı 12, 301-304.

²⁰ en-Nerşehî, a.g.e., 74; Vambery: a.g.e., 67-68; K.V. Zettersteen – İbrahim Kafesoğlu, "Kuteybe", (İA), Milli Eğitim Yay., İstanbul 1977, VI/1051-1053; Muhammed, a.g.e., 88-89, 97; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, 118; Besim Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, Nebioğlu yay., İstanbul, ts., 84-85.

dıkları belirtilmektedir.²¹ Olayı nakleden en-Nerşehî'ye göre bu insanlar, rükua giderken "*kinita nikinet*", secdeye giderken de "*nikunya nikuni*" diyorlardı.²² Bazı eserlerde Miladi 875-999 yılları arasında hüküm süren Sâmanî Devletinde, Arapça yanında bilhassa Devlet'in son zamanlarına doğru Farsçaya da çok önem verildiği belirtilmektedir.²³ Bu cümleden olarak Sâmanîler, özellikle onuncu asırda çok güçlü oldukları dönemlerde Kur'an-ı Kerim'i Taberi Tefsiriyle birlikte Farsçaya çevirtmişler ve bu arada Arap dilinde olduğu gibi Fars dilinde de ibadet edilebilmesi için fetva çıkartmışlardır.²⁴ Bu örnekler göz önünde bulundurulduğunda, Türklerin de Arapça ile okumaya alışınca kadar ibadetlerini ana dilleriyle yaptıkları sonucuna varılabilir. Türklerin Müslüman olduktan sonra, bu konuda esnek bir tutum sergileyen Hanefi mezhebine intisap etmiş olmaları hususunun da bu sonucu desteklediği söylenebilir. Kaynaklarımızda geçtiğine göre, Hanefi mezhebinin kurucusu ve imamı olan Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (v. 150/767), Farsça ile namaz kılmanın caiz olduğunu söylemiştir. Öğrencisi Muhammed eş-Şeybânî'nin (v. 189/804) verdiği bilgiye göre Ebû Hanîfe, "şayet biri namazına Farsça tekbir getirerek başlasa ve onda Farsça okusa, bu kişi Arapçayı iyi biliyorsa da namazı caizdir" demiştir.²⁵ Bundan, Ebû Hanîfe'nin herhangi bir şart ileri sürmeksizin Farsça ile kılınan namazı caiz gördüğü anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin bir ihtiyaç üzerine böyle bir fetva vermiş olabileceğine işaret eden Muhammed Ebû Zehre, bu konuda şöyle demektedir:

"Şüphesiz ki Ebû Hanîfe, ilk dönemlerde bazı İranlıların İslam'a girdiğini, Arapça öğrenmeye çalıştıklarını, fakat dillerinin bir türlü Arapça ayetleri hatasız, doğru bir şekilde okumaya alışmadığını fark etmiş ve bunlar için Fatihâ'nın manalarını kendi dilleriyle okuyarak namaz kılmalarını caiz görmüştür...

²¹ en-Nerşehî, a.g.e., 74; Vambéry: a.g.e., 67-68; Zettersteen -Kafesoğlu, a.g.md., VI/1051-1053; Muhammed, a.g.e., 88-89, 97; Balçioğlu, a.g.e., 118; Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, 84-85.

²² en-Nerşehî, a.g.e., 74. Ayrıca bk. Vambéry: a.g.e., 67-68; Zettersteen-Kafesoğlu, a.g.md., VI/1051-1053; Muhammed, a.g.e., 88-89, 97; Balçioğlu, a.g.e., 118; Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, 84-85.

²³ Bk. W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (İzah ve düzeltmelerle ilaveler yapan M. Fuad Köprülü). Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1973, 47; K. Uğur, "Sâmanîler, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980, XXVIII/92.

²⁴ Bk. W. Barthold, a.g.e., 47; Uğur, a.g.md. XXVIII/92.

²⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Huseyin eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1406/1986, 94; aynı mlf, *Kitâbu'l-Asl el-Ma'rûf bi'l-Mesûd*, (Tashih: Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1410/1990: I/39.

Buna göre İmam Ebû Hanîfe, İslam'a yeni giren insanların, ayetleri Arapçayla doğru bir şekilde okumadıklarını göz önünde bulundurarak, kendi dilleriyle namaz kılmalarına cevaz vermiştir.²⁶

Ebû Hanîfe'nin bu görüşüne karşılık, öğrencileri Muhammed ile Ebû Yusuf (v. 182/798), sadece acz halinde Farsça ile namazın caiz olabileceğini söylemişlerdir. Şayet kişi Arapça ile okumaktan aciz ise Farsça kılabilir.²⁷ Fakat Arapça aslı ile sureleri okumaya kâdir ise o zaman Farsça ile kılması caiz olmaz.²⁸

İranlılar için caiz görülen anadilde ibadetin, o dönemlerde İslam'a giren Türkler için de caiz görülmüş olabileceği ve böyle bir fetvaya binaen, Arapça ile okumaya alışmaya kadar onların da namazlarını anadilleriyle kılmış olabilecekleri söz konusu edilebilir. Bilindiği gibi namaz, İslam'ın en temel ibadetlerinin başında gelir. Bir kişi Müslüman olunca onun için namazın farzı başlar. Kendine özgü şekli ve okunması gereken ibareleri olan namazın günde beş kez kılınması gerekir. Başta Fatıha suresi olmak üzere Kur'an'dan bazı ayetler, subhaneke, et-tahiyyât, salavât gibi dualar, ayrıca tekbir, tesbih vs. de söylenmelidir. Bütün bunların öğrenilmesi zaman alır. Hele bunları okuma yazması olmayan büyük kalabalıklara öğretmek, uzun bir süre alabilir ve ciddi bir gayret gerektirir. Büyük kalabalıklar halinde İslam'a giren Türklerin, bütün bu sure ve duaları hemen ezberlemiş olmaları mümkün değildir. Mutlaka belli bir zaman sonra bunları öğrenmişlerdir. İşte bu zaman içerisinde Türkler de, daha önce sözünü ettiğimiz bazı Farisiler gibi ibadetlerini anadillerinde yapmış olabilirler. Esasen onların bu durumu, intisap ettikleri Hanefi mezhebindeki anlayışa da uygundur. Yukarıda Ebû Hanîfe'nin, herhangi bir şart ileri sürmeksizin Farsça ile namazın kılınabileceğini söylediğini belirtmiştik. Hanefi mezhebinin teşekülünde büyük emekleri olan öğrencileri Muhammed ve Ebû Yusuf'un ise, sadece Arapça ile okumaktan aciz olunması halinde Farsça ile ibadetlerin yapılabileceği kanaatinde olduklarını kaydetmiştik. Esasen Hanefi mezhebinde bu konuda temel görüş de budur. Ayrıca her ne kadar ihtilafı ise de, pek çok Hanefi kaynakta Ebû Hanîfe'nin kendi görüşünden dönüp öğrencilerinin kanaatine ka-

²⁶ Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-Kubrâ el-Kur'ân Nuzûluhu Kitâbetuhu Cem'uhu l'câzuhu Cedeluhu Ulûmuhu Tefsîruhu Hukumu'l-Ğinâi bihi*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts., 584.

²⁷ Bk. eş-Şeybânî, *el-Asl*, I/39; ay. mlf., *el-Câmiu's-Sağîr*, 94.

²⁸ Bk. es-Serahsî, a.g.e., I/138; el-Kâsânî a.g.e., I/188; el-Merğînânî, a.g.e., II/178-179.

tıldığı rivayet edilmektedir.²⁹ Dolayısıyla Arapça ile okumaktan aciz olanın, Farsça veya başka bir dil ile okuyabileceği konusunda Hanefi mezhebi âlimleri arasında icma hâsıl olmuştur.³⁰ Türklerin başlangıç döneminde Arapça aslı ile bir şey okumaktan aciz idiler. Zira bu dili daha önce bilmiyorlardı. Dolayısıyla İmameyn diye bilinen Muhammed ile Ebû Yusuf'un görüşleri esas alınsa da Türklerin başlangıç döneminde anadilleriyle ibadetlerini ifa etmeleri caiz olmaktadır. Çünkü onlar bu dönemde Arapça ile okumaktan acizdirler. Bütün bunları hesaba kattığımızda, Türklerin, başlangıç döneminde anadilleriyle ibadet etmiş olabileceklerini söylemek mümkün olmaktadır.

Ne var ki bu konuda istinat edebileceğimiz kesin bir bilgi yoktur. Baktığımız eserlerde bu konuda verilen herhangi bir malumata rastlamadık. Cumhu-

²⁹ Bkz. el-Merğînânî, II/179; Fahrüddin Osmân b. Ali ez-Zeyleî el-Hanefî, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dakâik* (ve bi hâmişihî Haşiyetu's-Şelebî), el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Bulak 1313, I/111; eş-Şeyh eş-Şelebî, *Hâşiyetu's-Şelebî alâ Tebyîni'l-Hakâik*, (el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, I baskı, Bulak Mısır 1313'ten ofset baskı), I. baskı, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts., I/111; Mahmûd b. Ahmed Bedruddin el-Aynî el-Hanefî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, (Tahkik. E.S.Şabân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrût 1420/1999, II/179; Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâberdî, *Şerhu'l-İnâye ale'l-Hidâye*, (başka bazı kitaplarla birlikte), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, I/249; Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî İbnu'l-Humâm, *Fethu'l-Kadîr li'l-Âcizi'l-Fakîr*, (bazı kitaplarla birlikte), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts., I/248; Muhammed Emîn el-Huseynî el-Hanefî Emîr Pâdişâh, *Teyşiru't-Tahrîr alâ Kitâbi't-Tahrîr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ts., III/5; Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefî el-Hisnîyyu'l-Asl el-Alâ el-Hanefî, *ed-Durru'l-Muntakâ fi Şerhi'l-Multakâ*, (*Mecma'u'l-Enhur* ile beraber), (Tahrîc, Halîl İmrân el-Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrût 1419/1998, I/140; Muhıbbullâh b. Abdî's-Şakûr el-Hindî el-Behârî, *Musellemu's-Subût fi Furû'i'l-Hanefiyye*, (şerhi *Fevâtihu'r-Rahamût* ile birlikte), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrût 1418/1998, II/11; Abdulâlî Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensâri el-Hindî, *Fevâtihu'r-Rahamût Şerhu Musellemi's-Subût*, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrût 1418/1998, II/11; İbn Âbidîn ed-Dimaşkî el-Hanefî, *Minhatu'l-Hâlik ale'l-Bahri'r-Râik*, (Zabt ve tahrîc: Zekerıyyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997, I/535; Celâluddîn el-Havârizmî el-Kerlânî, *el-Kifâye ale'l-Hidâye*, (bazı kitaplarla birlikte), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts., I/249; Zeynu'd-dîn b. İbrâhîm el-Ma'rûf bi İbn Nuceym el-Mısrî el-Hanefî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik fi Furû'i'l-Hanefiyye*, (Bazı kitaplarla beraber), (Zabt ve tahrîc: Zekerıyyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997, I/536. Ayrıca bkz. Muhammed el-Mutî'î Bahît, *Kitâbu Hucceti'llâhi alâ Halîkatihî fi Beyâni Hakîkati'l-Kur'âni ve Hukmi Kûtâbetihî ve Tercemetih*, el-Matbaatu'l-Yûsufiyye Mısır, I. baskı, 1350/1932, 42; ez-Zerkânî, a.g.e., II/179.

³⁰ Bk. el-Merğînânî, a.g.e, II/179; ez-Zeyleî, a.g.e., I/111; el-Aynî a.g.e, II/179; el-Bâberdî, a.g.e., I/249; İbnu'l-Humâm, a.g.e, I/248; Emîr Pâdişâh, a.g.e, III/5; Muhammed b. Ali el-Haskefî el-Hanefî, *Tenvîru'l-Ebsâr li's-Şeyh Şemsuddîn et-Timurtâşî ve Şerhuhu Aleyhi*, (Durru'l-Muhtar ile beraber), (Tahk. A.T. Halebî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1419/1998, I/140; İbn Âbidîn, a.g.e, I/535.

riyet'in ilan edildiği dönemlerde, Türkiye'de Türkçe ibadet konusundaki gelişmelere temas eden Emîr Şekîp Arslan, herhangi bir kaynağa dayanmaksızın, Türklerin tarih boyunca hiçbir dönemde Arapçanın dışında bir dille ibadet etmediklerini söylemektedir.³¹ *Divanü Lügat-it-Türk*'ü Türkçeye tercüme eden Besim Atalay da, Giriş kısmında, Türklerin İslam'a girdiği ilk dönemlerde, aralarında Arapçanın yaygınlaşması için çok büyük baskıların yapıldığına işaret etmektedir. Burada verilen bilgiye göre, İslam'a büyük hizmetler yapmış olan Ofşin adında bir Türk, sırf Türkçe bir kitap okuduğu için ölüm cezasına çarptırılmıştır.³² İşte bu baskılar sonucu, Türklerin Arapça ile eğitime büyük ağırlık vermiş olmalarının, Şekip Arslan'ın iddiasını desteklediği söylenebilir. Nitekim bu hummalı ilmi faaliyetler sonunda pek çok Türk, Arapçayı çok iyi bir düzeyde öğrenmiş ve önemli sayıda Türk alim, bu dönemden sonra eserlerini Arapça olarak yazmışlardır. Bununla birlikte biz, kısa bir süre için ibadetlerin anadilde yapılmış olma ihtimalini daha kuvvetli buluyoruz.

4 - Türklerin İslâmî Dönemde Yazdıkları Türkçe Eserler ve İlk Türkçe Kur'an Tercümesi

Esasen Türkler Müslüman olduktan sonra yukarıda sözü edilen baskıya rağmen dillerini tamamıyla terk etmiş değillerdir. Bu dönemde Arapçanın öğretilmesine ve bu dille eğitime büyük önem verilmiş olmakla birlikte bazı Türk aydınlar Türkçe eserler de yazmışlardır. Nitekim Türk-İslam edebiyatının ilk örneklerinden kabul edilen ve Yusuf Has Hacib (v. 1077) tarafından 1069–1070 yıllarında yazılan *Kutadgu Bilig*, bunlardan biridir. Bu dönemlerde kaleme alınmış diğer önemli bir eser, *Divanü Lügât-it-Türk*'tür. Mahmud el-Kaşgari'nin (v. 1105) 1072–1077 yılları arasında Bağdat'ta yazdığı kitap, Türk coğrafyası, lehçeleri, inançları vs. hakkında bilgi vermektedir. Dönemin üçüncü önemli kitabı ise, *Atebetü'l-Hakayık*'tır. Edip Ahmet b. Mahmud Yükneki (v. ?) tarafından yazılan eser, ahlâkî ilkeler taşıyan bir kitaptır. Bütün bu eserler İslam kültürünün etkisi altında yazılmış olmakla beraber Türkçedirler.³³ Hatta bunlarda ba-

³¹ Emîr Şekîp Arslan, *Hâdiru'l-Âlemi'l-İslâmî*, (Eser Lothrop Stoddard'a ait olup Arslan tarafından üzerine ilaveler yapılmıştır. Arapçaya çeviren: Haccâc Nuvayhid), Mektebetü ve Matbaatu İshâ Elbânî el-Halebî ve Şurakâhu, el-Kâhire1353, I/212.

³² Besim Atalay, *Divanü Lügât-it-Türk Tercemesi*, Alaaddin Kırıl Basımevi, Ankara1939, I/XXXIV.

³³ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, II/19-27; Merçil, a.g.e., 30.

zı ayetlerin Türkçeye tercümesine bile rastlamak mümkündür. Nitekim Reşit Rahmeti Arat'ın (v.1964) neşrettiği Atebetü'l-Hakayık nüshasında³⁴, Âl-i İmrân, 3/134,146,185; en-Nahl, 16/96; el-Hacc, 22/61; ez-Zuhuf, 43/32; el-İnşirâh, 94/5-6 gibi bazı ayetlerin tercümesinin geçtiği belirtilmektedir.³⁵ Kutadgu Bilig'te ise, daha çok ayetin tercümesi, doğrudan veya dolaylı olarak verilmiştir.³⁶ Divanu Lügâti't-Türk'te de bazı ayetlerin Türkçe tercümelerinin verildiği görülmektedir. Nitekim eser, Kur'an'dan bir ayet olan Besmele ve Allah'a övgü ile başlamaktadır.³⁷ Sonunda ise Allah'a hamd ve "güç, kudret ancak ulu ve büyük Tanrı iledir; O bize yeter; O ne güzel vekildir"³⁸ anlamında bir ayet meali bulunmaktadır.³⁹

Bizim açımızdan bütün bunlardan daha önemlisi, yine bu dönemlerde Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesidir. Burada, yukarıda adı geçen eserlerde olduğu gibi birkaç ayetin değil, Kur'an'ın tümünün tercümesi söz konusudur. Türklerin dilinde tarih boyunca yapılmış olan ilk Kur'an-ı Kerim tercümeleri, yazılış tarihi ve müellifi belli olmayan birkaç nüshadan ibarettir. Türkçe ilk tam Kur'an tercümesi, Türklerin toplu olarak İslamiyet'e girdikleri dönemlerde, takriben hicri V, miladi XI. asrın başlarında, daha evvel yapılmış olan Farsça tercüme tarzında hazırlanmıştır. Kaynakların kaydettiğine göre, Samanoğulları emiri Mansur b.Nuh'un (m. 961-976) isteği üzerine, Taberî tefsirinin⁴⁰ hülâsası ile beraber Kur'an-ı Kerim Farsçaya çevrilmişti. Bu tercüme heyetinde, Horasanlı ve Maverâünnehirli Türk âlimler de vardı. Zeki Velidi Togan'a (v. 1970) göre, ilk Türkçe Kur'an tercümesi, bu heyet içinde yer alan Türk âlimler tarafından aynı

³⁴ Edib Ahmet Yükneci, *Atebetü'l-Hakayık*, (Terc. R.R. Arat), Ankara 1951.

³⁵ Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri", (Çev. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, yıl 1964, XIV/66; aynı mlf, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İfav yay., İstanbul 1993, 108; Yazıcı, a.g.e., 160.

³⁶ Bk. Halil Ersoylu, "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, yıl 1981, sayı 15, 17-41; Osman Cilacı, "Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dini Motifler", *Milli Kültür*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., yıl 1987, sayı 58, 10-19; Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1989, V/127-180; Mehmet Kara, "Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, yıl 1991, sayı 72, 49-85.

³⁷ *Divanü Lügat-it-Türk Tercemesi*, (Çev. Besim Atalay), Alaaddin Kural Basımevi, Ankara 1939, I/3.

³⁸ Bk. et-Tevbe, 9/129.

³⁹ *Divanü Lügat-it-Türk Tercemesi*, III/451-452.

⁴⁰ Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/923), *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*.

dönemlerde gerçekleştirilmiş olmalıdır.⁴¹ Bu ilk tercüme, Farsça ilk tercüme tarzında olup, satır arası kelime kelime tercüme şeklinde yapılmıştır.⁴²

M. Fuad Köprülü (ö. 1966) ise, Türkçeye yapılan ilk Kur'an-ı Kerim tercümesinin, ilk Farsça tercümeden, yaklaşık bir asır sonraya tekabül ettiğini söylüyor.⁴³ A.Kadir İnan da bu görüşü destekleyen bilgiler vermektedir.⁴⁴

Bu Türkçe Kur'an tercümelerinin, başta namaz olmak üzere ibadetlerde kullanılıp kullanılmadığı ve ibadet kastıyla okunup okunmadığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Yukarıda bazı gerekçeler iler sürerek, İslam'a girdikleri ilk dönemlerde Türklerin bir süre namazı anadillerinde kılmış olabileceklerine işaret ettik. Ancak yine daha önce belirttiğimiz gibi, Türklerin Müslüman olduktan sonra, anadillerinden çok Arapçaya önem vermeleri ve eğitimi ağırlıklı olarak bu dille yapmaları, böyle bir ihtimali zayıflatmaktadır. Arapçaya verilen önem ve eğitimin ağırlıklı olarak bu dille yapılması anlayışı, Türklerin daha sonra kurdukları devletlerde de devam etmiştir. Nitekim Karahanlılar'dan sonra oldukça güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Selçuklu Devletinde de böyle olmuş; onlar da eğitim dili olarak Arapçayı seçmişlerdir.⁴⁵ Selçukluların ardından gelen ve üç kıtaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğunda da eğitim ağırlıklı olarak Arapça ile olmuştur.⁴⁶ Bununla birlikte bazı Türk âlimlerin, Kur'an'ın tümünü veya bir kısmını Türkçeye çevirdikleri de olmuştur.⁴⁷

⁴¹ A. Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, yıl 1959-1960, III/135; ay. mü. *Kur'an ve Türkler*, Kayı Yay. İstanbul 1971, 19.

⁴² Abdulkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, yıl 1938, sayı 1/47; Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesindeki Tercümeleri", *İstanbul Üniver. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt XXI'den ayrı basım, İstanbul 1975, 16-17; J.D. Pearson, "Translation of The Kur'an", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1981, VI/430.

⁴³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Sad. ve notlar ilavesiyle yay. O.F.Köprülü – N.Pekin), Boğaziçi yay., İstanbul 1981, 163.

⁴⁴ Bk. İnan, a.g.e., 8.

⁴⁵ Köprülü, a.g.e., 190.

⁴⁶ Oman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matb., İstanbul 1977, VI/1920-1923; Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, Tekin Yay., Ankara 1993, 2272-2273.

⁴⁷ Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yay., İstanbul 1996, 107-110.

5 – Osmanlılar Döneminde Anadilde İbadet Konusunda Meydana Gelen Gelişmeler

Konumuz açısından oldukça önemli olan bir gelişme, Osmanlılar döneminde yaşanmıştır. Yukarıda, Osmanlıların eğitimde Arapçaya ağırlık verdiklerini ve eserlerini çoğunlukla bu dille yazdıklarını belirtmiştik. Buna karşılık bazı Osmanlı alimleri, eğitim dilinin tamamıyla Türkçe olmasını, her alanda Türkçenin kullanılmasını ve bu arada bilhassa ibadet dili olarak da istimal edilmesini gündeme getirmişlerdir. Bunlardan biri, Yusuf b. Abdurrahman el-Aksarayı el-Konevî'dir. Bu zat, *İmâdu'l-İslâm* adında fıkıhla ilgili bir kitap yazmıştır.⁴⁸ Kütüphanelerimizde çok sayıda nüshası bulunan yazma halindeki kitapta, ibadetin faydalı olması için anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Müellif, "eğer Peygamber bu diyara gelmiş olsaydı, halka daha çok faydalı olmak için Türkçe ile söyleyecekti" demektedir.⁴⁹ Hicri 800/1397 senesi Osmanlı âlimlerinden olduğu belirtilen bu zatın⁵⁰, diniyâtın Türkçeleştirilmesi tezini ileri sürdüğünü iddia etmektedir.⁵¹ Yine 827/1423'lü yıllarda *Vikaye Tercemesi* adında fıkıhla ilgili manzum bir kitap yazan Yusuf b. Devlet el-Balıkesrî de, Türkçenin ibadet dili olarak kullanılmasının zaruretine işaret etmiştir. Başta Süleymaniye olmak üzere, İstanbul Üniversitesi Merkez, Beyazıt Devlet, İstanbul Belediyesi Kütüphanesi gibi yerlerde farklı nüshaları bulunan ve Sultan Murad Han'a ithaf edilen kitabın "Dinle imdi Türkçe bir manzum kitap" diye başlayan kısmında müellif şöyle demektedir:

‘Ey nice gördüm ulu âlimleri,
İlmiyle âmil kâmilleri.
Türk dilince dizdiler nice kitap
Ma'ni yüzünden götürdüler nikap.
Kimse ânı görüp inkâr etmedi.
Hem idenler dahi hiç âr etmedi.

.....

⁴⁸ Kitap hakkında bilgi için bk. Hatice Kelpetin, "İmâdu'l-İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, 22/172-173.

⁴⁹ Bk. Abdurrahman b. Yusuf el-Aksarayı, *İmâdu'l-İslâm*, (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 173, vr. 3b.

⁵⁰ Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I/265; Ergin, a.g.e., V/1920-1923. Krş. Kelpetin, a.g.md., 22/172.

⁵¹ Bk.. Ergin, a.g.e., V/1920-1923.

Türkçedür ders, müderrisler ahî,
 Hem muhaddisler, müfessirler dahî.
 Bû Hanife kim odur sahip usûl,
 "Ma'nidür Kur'an" dedi bir kavî ol!
 Fârisî Kur'an'ı câiz gördü pes!
 Kim namazda okunsun kılsın heves.
 İyle olsa her ne dilce olsa ger,
 Lafz alet, ma'ni olur muteber."⁵²

.....

Şiiri bugünkü dile şöyle çevirebiliriz: "Çok değerli, faziletli alimler gördüm ki, bunlar yazılarında daima Türkçeyi kullanıyorlardı. Böylece manaların anlaşılmasını güçleştiren (Arapça) perdeyi kaldırmış oluyorlardı. Utanmazlardan başka hiç kimse, bunları, kitaplarında Türkçe kullandıklarından dolayı kınamamıştır. Bunlar, eğitimlerini de Türkçe ile yapıyorlardı ve müderrisleri Türkçe ders veriyorlardı. Kur'an ve hadisleri de Türkçe olarak açıklıyorlardı. Fıkıh ve Usulu'l-fıkh konusunda çok meşhur olan ve fıkıh konusunda özel bir mezhebi olan Ebû Hanîfe, "şüphesiz ki Kur'an sadece manadan ibarettir" diyordu ve Kur'an'da manaya itibar ediyordu. Ayrıca, insanların namazlarında Farsça ile okumalarına cevaz veriyordu. Ebû Hanîfe'nin Farsça için caiz gördüğü, her dil için geçerlidir. Lafızlar alet gibidir; itibar lafızlara değildir, manayadır."

Görüldüğü gibi özellikle bu son eserde, ibadetin dilinin Arapça değil, o ibadeti ifa eden kişilerin anadilleri olmasının gerektiği açıkça belirtilmektedir.

Bu iki önemli çıkış, idareciler ve âlimler nezdinde itibar görmemiş olmalı ki, ileri sürülen görüşler muvacehesinde herhangi bir gelişme olmamıştır. Osmanlı ülkesinde ne bu kitapların yazıldığı ve bu fikirlerin ileri sürüldüğü dönemlerde, ne de ondan sonraki asırlarda Arapça yerine başka bir dil ile ibadet konusunda herhangi bir girişim olduğu bilgisine rastlamadık.

Ancak, 1839 yılında, İstanbul'da, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, bu yönde yeniden bazı görüşlerin dile getirilmeye başlandığını görüyoruz. Bu dönemler, Batı'da Rönesans ve reform hareketlerinin tamamen yerleşip hâkim

⁵² Bk. Devletoğlu Yusuf el-Balikesrî, *Vikaye Tercemesi (Tercemetu Vikayeti'r-Rivâye ft Mesâli'l-Hidâye, (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi 4439, vr. 2a. Ayrıca bk. Ergin, a.g.e., V/1922; Atalay, Türk Dili ile İbadet, 78-79.*

hâle geldiği dönemlerdir. Başka bir ifadeyle, Batı bu yıllarda, pek çok alanda olduğu gibi, din konusunda da oldukça radikal değişikliklere gitmiş; bu arada Kitab-ı Mukaddes tercüme edilmiş ve bazı Avrupa ülkelerinde, bilhassa Katoliklerin dışındaki Hıristiyanlar, ibadetlerde mahalli diller kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca milliyetçilik, tüm Batı'da olduğu gibi, Osmanlı devletinde de yükselen değer olmuş; ümmetçilik anlayışı ise ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. İşte bu gelişmeleri göz önünde bulunduran bazı milliyetçi Türk düşünürler, Kur'an'ın Türkçeye tercümesi ve Batılıların ayinlerini ana dillerinde yapmaları gibi, Türklerin de ibadetlerini ana dilleri olan Türkçe ile yapmalarının gereği yönünde düşünceler beyan etmişlerdir. Ancak bu görüşler, Sultanlık makamı ile Şeyhülislamlık makamı tarafından hoş karşılanmadığı için yüksek sesle dile getirilememiştir. Nitekim bir heyet-ı ilmiye tarafından hazırlanıp, İzmirli İsmail Hakkı tarafından tetkik ve tashih edildikten sonra basıldığı belirtilen bir Türkçe Kur'an tercümesinin mukaddimesinde buna temas edilmektedir.⁵³

Ne var ki, bu sessizlik çok uzun sürmemiştir. Kısa bir süre sonra Türkçe ile ibadetlerin ifası yönündeki arzu, daha yüksek sesle dile getirilmeye ve savunulmaya başlanmıştır. Nitekim bu dönemin ünlü mütefekkirlerinden biri olan Ali Süavi (v. 1878), 1870'li yıllarda *Ulûm* gazetesinde neşrettiği "*Lisân ve Hatt-ı Türki*" adlı makalesinde "Kur'an'ı Kerim'i Türkçeye çevirmek ve onunla namaz kılmak mümkündür" demiştir.⁵⁴ Laikliği, Arap harflerinin terk edilerek Latin alfabesinin kullanılması, ilmi terminolojinin Latince'den alınması gibi o dönem için son derece radikal teklifler yaptığı belirtilen⁵⁵ Süavi'nin, ayrıca ezanın, hutbelerin ve namaz surelerinin Türkçeleştirilmesini talep ettiği de nakledilmiştir.⁵⁶ Yine dönemin önemli fikir adamlarından biri olan ve Batıdaki cereyanlardan çokça etkilendiği belirtilen⁵⁷ Cemaleddin Afgânî (v. 1897) de bu yönde kanaat serdetmiştir. Afgânî'ye göre, Hıristiyanlığın madde ve manada süratle ilerlemesi, Martin Luther'in (v. 1546) ibadeti Latince'nin inhisarından çık-

⁵³ Bk. İbrahim Hilmi, "mukaddime", *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, (Osmanlıca) Marifet Matbaası, İstanbul 1344/1926, 3. Ayrıca bk. Ergin, a.g.e., V/1923.

⁵⁴ Bk. *Ulûm* gazetesi, 22 Cemaziyülevvel 1286, s. 129. Ayrıca bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, 76; Abdullah Uçman, "Ali Süavi", (*DİA*), İstanbul 1989, II/447.

⁵⁵ Uçman, a.g.md., II/447.

⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, VII/215.

⁵⁷ Bk. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yay., İstanbul 1979, 50-60.

rı, her insanın kendi diliyle yerine getirmesini sağlamasından sonra başlamıştır... Ona göre, İslamiyet'in değişen zamanın hayat şartlarının uzağında kalmasının nedeni, Müslüman halkın, konuşmakta oldukları lisanla ibadetlerini yerine getirmekten mahrum... olmasıdır.⁵⁸ Ne var ki, aynı zamanda her biri şiddetli birer İslam ittihadı fikri savunucusu olan⁵⁹ Ali Süavi ile Afgânî'nin ve onlar gibi düşünenlerin bu dönemdeki çıkışları pratiğe dönüştürmemiş ve sadece bir fikir olarak kalmıştır. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim'in tefsir olarak bile olsa, Türkçeye aktarılmasında etkili olmuştur. Esasen Kur'an'ın Türkçeye tefsiren nakledilmesi yönündeki girişimler 1840'lı yıllarda, Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde başlamış idi. Bununla beraber Süavi ve yandaşlarının bu görüşleri dile getirmesi, bir yandan Kur'an'ın Türkçeye tefsiren aktarılması faaliyetini ve bu çalışmalara olan ilgiyi arttırırken, bir yandan da ileride anadilde ibadet yönünde meydana gelecek gelişmelere fikri altyapı oluşturuyordu. Nitekim 1908 yılındaki Meşrutiyet hareketinden sonra, milliyetçilik akımı büyük kuvvet kazanmış; bunun neticesi olarak Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi ve ibadetlerde bu tercüme kullanılması yönündeki görüşler yeniden gündeme getirilmiştir. Bu cümleden olarak, İstanbul'daki Yerebatan Camiinde imamlık yapan ve aslen Afganlı olan Ubeydullah Efendi (v. 1937), namaz surelerinin, tekbir, tesbih ve selamın Türkçe ifasına müsaade edilmesini o günkü yönetimden resmen talep etmiş, fakat Talat Paşa, "bunun vakti var!" demiş ve o zaman talebi kabul etmemiştir.⁶⁰ Ubeydullah Efendi, hutbelerin Türkçe olması konusunda da hararetli tartışmalar yapmış, herkesin Arapça okunan hutbeleri anlaması için Arapçayı yaygınlaştırmanın gereğinden bahseden birini "kalın kafalılık"la suçlamış ve "hutbeler Türkçe olmalıdır" demiştir.⁶¹ O zamanlar Darulfünun'da görev yapan ve daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığına atanacak olan Şerafettin Yaltkaya da 1913 yılında ibadetlerin anadilde olmasının gereğine işaret etmiştir.⁶²

Yine bu dönemde, Mustafa Kemal Atatürk üzerinde de fikren çok etkisi bulunan ve o günkü milliyetçilerin ileri gelenlerinden olan ünlü düşünür Ziya

⁵⁸ Cemal Kutay, *Anadilde İbadet 2*, İstanbul 1998, 231-236; Yaşar Nuri Öztürk, *Anadilde İbadet Meselesi*, 4. baskı, Yeni Boyut, İstanbul 2002, 48-49.

⁵⁹ Bk. Hayrettin Karaman, "Efgânî, Cemaleddin", (*DİA*), İstanbul 1994, X/456-466; Uçman, a.g.md., II/446-447.

⁶⁰ Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitabevi, İstanbul 1999, 25.

⁶¹ Şeyh Ubeydullah Efgani, *Kavm-i Cedîd: Kitâbu'l-Mevâtiz*, Dersaadet 1331, (Ders iki), 15.

⁶² Bk. Ergin, a.g.e., V/1936.

Gökalp (v. 1924) de, yazdığı bir şiirde bu düşüncüyü dile getirmiştir. Gökalp, *Vatan* adını verdiği şiirinde, her alanda Türkçenin kullanıldığı bir ülke hayal etmekte ve Türklerin vatanının bu ülke olduğunu söylemektedir:

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın;
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın;
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.⁶³

Ziya Gökalp bu şiiriyle, açık bir şekilde, öteden beri dile getirilen ibadetlerin Türkçe olması yönündeki fikrin, artık pratiğe dönüşmesi gerektiğini belirtmektedir. Başka eserlerinde de Türkçenin ibadetlerde kullanılmasının gereğine işaret eden⁶⁴ Gökalp'ın, Türkçe ile ibadet konusundaki hayalinin gerçekleşmesine yönelik mesajı, o dönemde yaşayan bazı kimseler gibi Mustafa Kemal Atatürk tarafından da anlaşılmış; ancak henüz gerekli şartlar oluşmadığı için, hemen pratiğe dönüştürülmemiştir. Esasen daha Osmanlı Devleti varlığını sürdürmektedir. Mustafa Kemal, bu fikri ileride değerlendirmek üzere kafasının bir köşesine koymuş olmalıdır. Nitekim zamanı gelince ve şartlar müsait olunca Atatürk, fikir babası olarak değerlendirdiği Ziya Gökalp'ın bu hayalini gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bununla beraber Gökalp'ın bu düşüncesi, bilhassa Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi konusunda o dönemde bile büyük bir tesir meydana getirmiştir. Nitekim o günlerde, Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi hareketi büyük bir hız kazanmış; pek çok kişi Kur'an'ı Türkçeye çevirmeye çalışmıştır. Üstelik artık, daha önceki dönemlerde olduğu gibi tefsirli tercüme değil, Kur'an'ın kelime kelime çevirileri yapılmaya başlanmıştır. Burada işaret etmeliyiz ki, o günlerde bu işi yapanların büyük bir kısmı ehil olmayan kişilerdi. Aralarında hiç Arapça bilmeyenler olduğu gibi, Müslüman olmayanlar dahi vardı.⁶⁵

Bu dönemde milli hükümetin başında bulunan Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilanından önce 7 Şubat 1923 tarihinde Çarşamba günü Balıkesir'deki Za-

⁶³ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976, 11.

⁶⁴ Bk. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yay., İstanbul ts., 160-161.

⁶⁵ Bk. Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 177-188; Halil Altuntaş, *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1998, 66-93.

ğanos Paşa Camii'nde daha sonra "Balıkesir Hutbesi" diye meşhur olan bir konuşma yapar. Akabinde halkla yaptığı sohbette, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn devrinde hutbenin ifade ettiği manayı dile getirir, ancak hutbenin, onların ardından gelen bazı müstebit idareciler döneminde muhteva ve mana değişikliğine uğradığını; hutbelerin, halkın ilgi göstermediği ve anlamadığı konulardan ibaret hale getirildiğini söyler. Mustafa Kemal daha sonra, halkın ilim ve irfan membaı olması gerektiğini düşündüğü camilerin, minberlerin ve orada okunan hutbelerin, halkın gündelik hayatını ilgilendiren konulardan seçilmesi ve onların anlayacağı bir dil ile olması gerektiğini anlatmıştır.⁶⁶

6 – Türkçe İbadet Girişimlerine Karşı Çıkanlar

Burada işaret etmemiz gereken bir husus da, Türkçe ibadet yönünde meydana gelen bu gelişmelere tepki gösterenler ve bunların görüşleridir. Yukarıda, Türkçe ile ibadet konusunun, Cumhuriyetin ilanından önce dile getirildiğini söylemiştik. Bu dönemde ileri sürülen görüşe, Milaslı İsmail Hakkı (v. 1938), Ahmet Mithat Efendi (v. 1912), Yahya Atıf gibi bazı âlimler karşı çıkmışlardır. Ahmet Mithat Efendi, Türkçe ibadet bir yana, neredeyse Kur'an'ın tercüme edilmesine bile karşıdır.⁶⁷ Bu dönemde tercümeyle karşı çıkanların varlığına işaret eden Milaslı, "bu karşı çıkışın en esaslı sebebi, tercümenin namazda ve namaz haricinde aynen aslı olan Arapça yerine kaim olması isteğinin düşünülmesidir" demektedir.⁶⁸ Yahya Atıf ise, tercümeyle müdafaa edenlerin, Müslümanlığa hizmet etmediklerini belirtmekte, bu konuyu en çok savunanlardan biri olan Ubeydullah Efendi'yi, "Afganlı bir serseri" diye nitelendirmekte ve iddialarına sertçe karşı çıkmaktadır.⁶⁹

SONUÇ

⁶⁶ Bk. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Der. Nimet Arsan – Nimet Unnan) Türk İnkılap Tarihi Enst., Ankara 1959 II/94-96; Ergin, a.g.e., V/1943-1945.

⁶⁷ Bk. Ahmet Mithat Efendi, *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*, Dersaadet, İstanbul 1312, 98-100; Cündioğlu, a.g.e., 26; Altuntaş, a.g.e., 62.

⁶⁸ Milaslı İsmail Hakkı, *Kur'an-ı Kerim Tercüme Olunabilir mi*, Hukuk Matb., İstanbul 1916, 2-3. Ayrıca bk. Altuntaş, a.g.e., 63.

⁶⁹ Yahya Atıf, "Lisan-ı Beşer Lisan-ı Kur'an'a Tercüman Olamaz", *Sebilurreşad*, yıl 1342/1923, cilt XXIV, sayı 602, 50-52; Altuntaş, a.g.e., 61, 64-65.

Makalede serdedilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Türkçe ibadet, özellikle 1870'li yıllardan itibaren sık aralıklarla Türkiye'nin gündemine gelmiş ve yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bu tartışmaların doğmasında o zamanlar Batıda yükselen bir değer haline gelen milliyetçilik akımı ile ibadetlerin dili de dâhil bazı Hıristiyan mezheplerinde daha önce yapılmış reformların etkili olduğu görülmektedir. İleride, müstakil bir makalede değerlendirmeyi düşündüğümüz Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler, konunun bu dönemde daha fazla tartışıldığını ve daha büyük ehemmiyet kazandığını göstermektedir. Hâlen konu, zaman zaman tartışılmakta ve gündemi meşgul etmeye devam etmektedir. Kısaca, 150 yıla yakın bir zamandır Türkiye'de bu konu muhtelif zamanlarda hararetle bir şekilde tartışılmaktadır. Bu kadar zamandır tartışıldığı halde çözülemeyen bu meselenin, bundan sonra da çözüme kavuşturulmadan münakaşa edileceğinden endişe duymaktayız. Konunun bu kadar uzun süre Türk insanının gündeminde tutulması ve bir sonuca kavuşturularak gündemden çıkarılmaması oldukça dikkat çekicidir. Bütün bu tartışmaların millet olarak bize kazandırdığı, ne yazık ki kocaman bir hiçtir; bundan sonraki münakaşalar da hiçbir şey kazandırmayacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığının, **Güncel Dini Meseleler** başlığı ile 2002 yılında İstanbul'da düzenlediği ve ülkemizin seçkin âlimlerinin iştirak ettiği toplantıda, "Namazda kıraat, hem Kur'an'ın belirlemeleri, hem de Hz. Peygamberin açıklama ve örnekleriyle kesin ve sabit bir farz olup, kendi özgün dilinde okunmasıyla yerine getirilebilecek bir rükündür. Herkesin konuştuğu veya dilediği dilde kıraat farzını yerine getirmesi halinde, birçok kargaşanın, çekişmenin ve bölünmenin ortaya çıkacağı açıktır. Böyle bir uygulama, beraberliği zedeleyeceği, toplumsal bütünlüğü bozacağı, ibadetlerden beklenen asıl amacı ortadan kaldıracığı için de mahzurludur. Fakat namazın ihmal ve tehir edilemeyeceği dikkate alınarak, Kur'an'ın aslî lafzını okuyamayanların, öğreninceye kadar tek başına namaz kılarak mealıyla kılması mümkündür"⁷⁰ şeklinde bir karar aldığı ve bu karar üzerinde âlimler arasında bir konsensüs sağlandığı kamuoyuna deklare edilmiştir. Temennimiz bu uzlaşma çerçevesinde kalınması ve orada önerilen çözümün herkes tarafından kabul edilerek, bu konunun Türkiye'nin gündeminden çıkarılmasıdır. Aksi takdirde yine gündemimiz anlamsız, faydasız ve sonu gelmeyen bir tartışmayla işgal edilecek; neticede milletimiz bundan zarar görecektir.

⁷⁰ "Güncel Dini Meseleler İstişari Toplantısı -I Sonuç Bildirgesi", 18.05.2002, <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/karar.asp?id=66&sorgu=3> (21.11.2002). Ayrıca Bk. Öztürk, *Anadilde İbadet*, 70.